

Н.А. Сейко, Житомирський державний університет імені Івана Франка

УНІВЕРСИТЕТСЬКА МОДЕЛЬ БЛАГОДІЙНОСТІ В УКРАЇНІ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

Сейко Н. А.

Університетська модель благодійності в Україні (перша половина ХІХ століття)

У статті представлено головні характеристики доброчинності у сфері університетської освіти в Україні на прикладі становлення й розвитку Харківського та Київського університетів у першій половині ХІХ століття. Встановлено суб'єктну структуру доброчинної підтримки університетської освіти. Сформульовано висновок про сталість традицій доброчинності з боку місцевих громад щодо підтримки ними сфери освіти на університетському рівні. Обґрунтовано особливості державної підтримки благодійної допомоги університетам з боку громад та приватних доброчинників.

Ключові слова: благодійність, університет, благодійна підтримка.

Сейко Н. А. Университетская модель благотворительности в Украине (первая половина ХІХ века)

В статье представлены главные характеристики благотворительности в сфере университетского образования в Украине на примере становления и развития Харьковского и Киевского университетов в первой половине ХІХ века. Определена субъектная структура благотворительной поддержки университетского образования. Сформулирован вывод о постоянстве традиций благотворительности со стороны местных сообществ по поддержке ими сферы образования на университетском уровне. Обоснованы особенности государственной поддержки благотворительной помощи университетам со стороны сообществ и частных благотворителей.

Ключевые слова: благотворительность, университет, благотворительная поддержка.

Актуальність досліджуваної проблеми. Питання зарахування того чи іншого навчального закладу до вищих на початку ХІХ століття є досить складним для вирішення, оскільки до вищих навчальних закладів у багатьох дослідженнях відносять і відносили раніше й деякі гімназії та ліцеї (наприклад, сучасний польський історик освіти Л. Заштовт) [1]. Перші наукові дослідження

з історії університетської освіти відносяться до другої половини ХІХ століття, і серед них вирізняється, насамперед, праця професора Київського університету св. Володимира В. Іконнікова (1876) «Російські університети у зв'язку з ходом суспільного розвитку» [2], де автор представив історію університетської освіти в державі впродовж більш як ста п'ятдесяти років. Крім нього, історія університетської освіти розглядалася також у роботах М. Носалевича (1906), В. Разумовського (1910), С. Рождественського (1902) та ін. [3 – 5].

Мета статті полягає у з'ясуванні специфіки моделі університетської благодійності в Україні у ХІХ – на початку ХХ століття.

Протягом досліджуваного нами періоду університетська освіта в Україні остаточно оформилася як освітній ступінь; суттєво зросла її роль у соціально-економічному й культурному житті країни; було прийнято чотири університетські статuti, які регулювали розвиток університетської освіти. Створена на початку ХІХ століття, університетська освіта в Україні була суто державною, регулювалася чіткими нормативно-правовими засадами Російської імперії; але саме такий її характер визначав значну залежність університетів від добродійних пожертв, за допомогою яких створювалися університетські бібліотеки, лабораторії і клініки, музеї, пансіони, стипендіальні фонди тощо.

Одразу після створення перших університетів постало питання про зміни в нормативно-правових засадах їхньої діяльності. Затверджений у 1804 р. Статут виходив з досвіду європейських університетів і враховував вже набутий власний російський досвід; він мав 187 статей і визначав університет як становий навчальний заклад. За цим статутом шість ординарних професорів університету склали училищну раду, яка опікувалася всіма справами навчальних закладів округу; професори ставали інспекторами (візитаторами). У 1809 р. було прийнято новий Статут університетів, який суттєво зміцнив авторитет університетської освіти, оскільки з 1809 р. 8-й чин табеля про ранги (колезький асесор) могли зайняти лише особи з університетським рівнем освіти [6, с. 16]. Подальшому зростанню престижу університетської освіти сприяло прийняття в 1819 р. «Положення про присвоєння наукового ступеня»

(«Положение о производстве в ученые степени»). Але в 20-ті рр. XIX століття почалася перша університетська реакція, внаслідок чого права і свободи університетів значно звузилися. Так, у Харківському університеті було посилено цензуру, звільнено 20 з 28 професорів і т. п. [6, с. 18]. У зв'язку з наслідками польського повстання 1831 р. було закрито Віленський університет, а натомість відкрито університет св. Володимира в Києві. Врешті-решт, у 1835 році було прийнято новий «Загальний статут імператорських російських університетів» («Общий устав императорских российских университетов»). Під дію цього статуту не потрапив лише університет св. Володимира, який мав на той час свій тимчасовий статут. За цим статутом університети були позбавлені обов'язку опікуватися навчальними закладами учбових округів; владні повноваження переходили до попечителя округу.

Дослідник історії першого в Україні вищого навчального закладу – *Харківського університету* – Л. Яновський (1912) пише, що «Харківський університет належить до тих небагатьох навчальних закладів у межах Росії, які виникли з ініціативи місцевого населення, а готовність громадськості до пожертви забезпечила йому матеріальну підтримку» [7, с. 27 – 28]. Учений пише, що інші російські університети завдячують своїм виникненням винятково ініціативі уряду, тому Харківський – певний виняток.

Науковці майже одностайні в тому, що заслуга зібрання переважної частини добродійних пожертв на створення Харківського університету належить винятково Василю Назаровичу Каразіну, який і сам був вихідцем зі Слобідської України. Л. Яновський пише про нього, що В. Каразін «мав великі здібності: жвавий розум, гарну пам'ять, оригінальні задуми й палку уяву. ... подібно до більшості самоуків, Каразін сприймав складні проблеми як прості й з легкістю їх розв'язував, прикриваючи фантазією прогалини в логіці» [7, с. 32]. Водночас науковець переконаний, що не можна перебільшувати впливу В. Каразіна на Олександра I стосовно підтримки останнім ініціативи слобідського дворянства у добродійному забезпеченні університету, оскільки «... є великим перебільшенням твердження (побудовані на реляціях самого

Каразіна) про якусь довіру з боку імператора чи, тим більше, про вплив Каразіна на Олександра І. ... тепер добре відомо, що з усіх найкращих друзів Олександра від початку його правління (Кочубей, Новосильцев, Строганов, Чарториський) жоден не мав впливу на молодого царя, який відзначався вузькою впертістю, рисою людей слабких і дріб'язкових» [7, с. 34]. Л. Яновський досить критично оцінює наукові й науково-популярні праці, що стосуються ролі і значення особистості В. Каразіна в організації добродійної підтримки створення Харківського університету, як, врешті-решт, і в інших розпочатих ним освітніх справах, особливо якщо йшлося про працю Ф. Каразіна «Василь Назарович Каразін – засновник Харківського університету», опубліковану в часописі «Російська старовина» [8].

Ми вважаємо, що в справі заснування університету у Харкові Олександр І виходив з тієї простої істини, що необхідно використати бажання дворянства витратити власні гроші на освіту замість казенних. Натомість це створило серйозні проблеми для самого ініціатора відкриття університету в Харкові [9]. Переконавши Олександра І в ґрунтовності намірів слобідського дворянства щодо підтримки університету в Харкові, В. Каразіну довелося докласти немало зусиль, щоб спонукати дворян до пожертв, які були ними обіцяні. Л. Яновський вважає, що вияв добродійності у місцевій громаді не можна приписувати виключно бажанню мати у Харкові власний університет і називає натомість головною причиною вдячності до імператора (від імені якого говорив В. Каразін) за відновлення і розширення привілеїв дворянства; тому в місцевому середовищі виникла спочатку ідея збудувати лікарню для увічнення імператорського маніфесту про підтвердження привілеїв дворянства, згодом – заснувати військове училище. Бажання виявити добродійність було вже зрілим, коли В. Каразін став переконувати громаду в необхідності створення саме університету [7, с. 36].

Загальна сума пожертв на Харківський університет у 1804 р. склала 658 000 руб. – величезні кошти для того часу. Вона ставала ще більш значною, якщо зауважити, що жертводавцями виступали дворяни, головним чином, не

надто заможні – колишні козаки (військові обивателі). Але ці пожертви не можна вважати цілком безкорисливими: дворянство натомість просило про повернення грошей за їхні поставки фуражу й зерна для російського війська; бідніші козаки просили про повернення їхніх давніх привілеїв і т. д. [7, с. 48] Таким чином, від самого початку заснування Харківського університету набувало статусу суспільного договору: з боку імперського уряду це було використання приватних коштів місцевих громадян на розвиток освіти європейського рівня; з боку дворянства – повернення заборгованих державою коштів, а також інвестиції в освіту своїх дітей.

Загалом сума добродчинних внесків, задекларована в протоколі зібрання харківської громади у 1802 році, мала бути такою, як подано в таблиці 1.

Таблиця 1.

Передбачувана сума добродчинних пожертв на заснування у Харкові університету за протоколом дворянського зібрання

№ п/п	Вид добродчинних пожертв	Сума пожертви щорічно	Сума пожертви за 10 задекларованих у протоколі років
1.	Сума, що дорівнювала державному податку чи $1\frac{1}{4}\%$ з капіталів	2 312 руб. 60 коп.	23 тис.126 руб.
2.	Половина прибутків з винного відкupu	4314 руб. 29 $\frac{1}{4}$ коп.	43 тис.142руб. 92 $\frac{1}{2}$ коп.
3.	Залишок попередньої суми за минулі роки (борг держави харківчанам)		7832 руб.25 коп.
	Разом передбачалося		72 тис. 101 руб.17 $\frac{1}{2}$ коп.

Більш чи менш стабільний розвиток Харківського університету в перші роки його існування науковці пов'язують з особою його попечителя Северина Потоцького – мецената й добродчинника не лише університету, а й освіти Харківського навчального округу загалом. Саме йому належить заслуга

відведення будинку для університету, запрошення професорів з-за кордону, організації надання пожертв за зробленими записами. Ймовірно, як вважає Л. Яновський, що саме попечитель спонукав військових обивателів до пожертв у вигляді земельних ділянок, щоб побудувати з часом нові приміщення університету [7, с. 57]. Польський дослідник історії університету початку ХХ століття Е. Сверчевський стверджує, що «недооцінено й занедбано ту роль, яку відіграв для заснування тутешнього університету граф Северин Потоцький, тогочасний куратор, приятель і ровесник Тадеуша Чацького, князя Адама Чарториського, колишній посол на Сейм Чотирирічний, згодом сенатор російського двору. ... Старання Потоцького постійно натикалися на неприйняття з боку місцевої громади» [10, с. 13 – 17].

Діяльність С. Потоцького як попечителя Харківського університету порізно оцінювалася науковцями. Так, найбільше критики щодо його діяльності висловлював Н. Лавровський, закидаючи попечителю схилення перед іноземними професорами; якби ж російська професура могла скласти хоч якусь конкуренцію закордонній, безперечно, перевага була би на боці росіян [7, с. 161]. А вже навіть значно пізніше заснований Київський університет св. Володимира користався викладацькими послугами переважно польських і німецьких професорів на початку свого існування. Можна сказати, що з боку німецьких і польських професорів праця в Харківському університеті була також своєрідною доброчинністю, особливо якщо зважити на факти й коментарі подій, залишені ними в мемуарах (насамперед, професора Х. Роммеля) – невлаштованість, мовний бар'єр, низький рівень оплати праці, підозри в неблагонадійності і т. п. [11].

Отже, підводячи підсумок, зазначимо, що Харківський університет став першою значною спробою доброчинної підтримки вищого навчального закладу в Україні досліджуваного періоду. Від самого початку заснування Харківського університету набувало статусу суспільного договору: з боку імперського уряду це було використання приватних коштів місцевих громадян на розвиток освіти європейського рівня; з боку дворянства – повернення заборгованих державою

коштів, а також інвестиції в освіту своїх дітей. Головними суб'єктами доброчинності на користь Харківського університету стали представники колишньої козацької старшини, новітнє дворянство Харківської, а згодом – Новоросійської губерній.

Становлення і розвиток вищої освіти в Україні після створення Харківського університету і перегрупування територій навчальних округів безпосередньо пов'язані з першорядним значенням *Київського університету св. Володимира*, оскільки іншого світського вищого навчального закладу на території цього округу до 1885 р. не було [12 – 15]. Як відомо, Київський університет був фактично «перевезений» з Кременця на новітній російський державницький ґрунт після польського повстання 1831 року разом з усіма (за рідкісним виключенням) доброчинним фондами, що належали Волинській гімназії.

Київський університет від самого початку спирався на ґрунтовні доброчинні кошти. Протягом усього періоду свого існування в університеті реалізовувалися різноманітні форми доброчинної підтримки освіти – стипендії, разова доброчинна допомога, матеріальні пожертви тощо.

Найбільш повне уявлення про особливості заснування університету в Києві та пов'язану з цим доброчинну діяльність надає відома праця викладача цього університету другої половини XIX століття, історика М. Владімірського-Буданова «Історія Імператорського університету св. Володимира» [12, с. 1].

Київський університет св. Володимира став спадкоємцем не лише просвітницьких, але й доброчинних традицій Кременецького ліцею. Як пише сучасний французький дослідник історії освіти України й Польщі Д. Бовуа, «спектакль перевезення до цього міста всього, що становило гордість Кременця, став ключовим моментом у політиці деполонізації. До Києва перевезли без жалю всю бібліотеку на 34 тис. томів, що мала вартість символу тим більшого, що до її складу входила куплена Чацьким стара бібліотека королівського замку у Варшаві разом з королівськими меблями. Така сама доля чекала 264 прилади з фізичного кабінету, 14 195 зразків колекції мінералів,

540 препаратів з кабінету хімії... Не уникнув конфіскаційних апетитів росіян і ботанічний сад, що його роками любовно плекав Бессер» [16, с. 280 – 281].

Сам факт заснування Київського університету як наступника традицій Кременецького ліцею викликав у російських істориків заперечення: «Університет в Києві виник не з одних польських джерел... У вік багатих пожертв на справи освіти при імператорі Олександрі I, коли Лівобережний малорос жертвував на заснування вищого закладу у своїй Чернігівщині, великорос П. Демидов, котрий жертвував для цілої Росії, зокрема вніс досить значні кошти й на заснування університету в Києві. Не його провина, що ця ідея так довго не здійснювалася, що пожертвований капітал виріс з 50 000 руб. до 200 000 руб., які, врешті-решт, досягли свого призначення у 1833 р.» [12, с. 62].

Про цю жертву згадується і в інших документах. Дійсний статський радник П. Демидов у 1803 р. пожертвував на заснування майбутнього університету у м. Києві 50 000 руб. Ці кошти знаходилися в Московській опікунській раді. У зв'язку з відкриттям університету велася переписка щодо того, як і коли жертва має бути передана до університету. Це єдина згадка про те, що якісь кошти жертвувалися на університет св. Володимира у такий ранній час, коли про нього ще не йшлося. Найімовірніше, купець П. Демидов пожертвував ці кошти в той час, коли йшлося про відкриття кількох університетів у Малоросії, але справа з університетом св. Володимира відклалася з причини впливу на цей процес А. Чарториського та Т. Чацького. Кошти ж знаходилися на опікунському рахунку і про них згадали після офіційного відкриття університету. М. Владімірський-Буданов говорив у своїй роботі про те, що не тільки польська шляхта старалася для розвитку освіти в краї, а й російський купець П. Демидов [17].

Як і в інших навчальних закладах, основними формами доброчинності в Київському університеті, не беручи до уваги вічні фондуші, стали стипендіальні фонди, іменні стипендії, діяльнісна та майнова доброчинність.

В архівних документах вдалося віднайти систематизовані дані про пожертви на університет св. Володимира протягом 14 років – з 1838 по 1852 р.

Вони переважно виявлялися у майновій формі: обладнання, книги, рукописи щодо. Завдяки цим пожертвам поповнювалися згадувані нумізматична та художня колекції університету, значно розширилася його бібліотека. Так, у 1838 р. на університет жертвували: «Три томи книг (єпископ Чигиринський, вікарій Київської Митрополії Інокентій), сонячний мікроскоп роботи художника Каррі з Лондона для фізичного кабінету (московський купецький син Філімон Горячев), власні твори (два томи) з мінералогії і зоології (ординарний професор Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії доктор медицини Павло Федорович Горянинов), дві шкіряні римські монети для мінц-кабінету (в.о. ординарного професора астрономії Федоров), для цього ж кабінету дев'ять срібних і три мідних монети (екстраординарний професор математики Гречина), три кістки мамонта, дванадцять древніх монет і чотири шматки сукновальної землі (старший вчитель Клеванської гімназії Якутович), свою працю для бібліотеки університету (професор Одеського Рішельєвського ліцею Брун), для мінералогічного кабінету шматок самородного золота (почесний попечитель Чернігівської гімназії, дійсний статський радник Олександр Милорадович)» [18, арк. 1 – 4]. Наведений список дає уявлення і про склад, і про географію добродійних пожертв: серед добродійників є і професори університету, і викладачі інших навчальних закладів.

Особливе місце серед добродійних пожертв посідали такі, де в ролі добродійників виступали самі викладачі й студенти університету св. Володимира. Найчастіше це траплялося у вигляді підписок. Цей вид добродійної допомоги виражався у зборі коштів, призначених для однієї й тієї цілі, з кількох чи багатьох осіб. Переважно так склалися численні стипендіальні фонди; міщани, мешканці якогось населеного пункту, студенти, чиновники певного відомства чи певної установи, викладачі збирали певну суму грошей для організації стипендії, акції, допомоги якомусь підрозділові навчального закладу.

Здійснений огляд форм доброчинності на користь Київського університету св. Володимира люстраційний період дає можливість дійти кількох основних **висновків**.

1. Підґрунтям створення в Україні другого вищого навчального закладу – університету св. Володимира – стала наявність значної доброчинної підтримки у вигляді фондушів, які призначалися спочатку на розвиток Кременецького (Волинського) ліцею. Серед найбільш поширених форм доброчинної допомоги університетам та інститутам у 1832 – 1864 рр., крім фондушів, можна назвати стипендіальні фонди, діяльнісну та майнову доброчинність.

2. На відміну від навчальних закладів більш низького рівня, вища освіта була досить добре фінансована і з боку держави, і завдяки фондушовим відсоткам; тому в матеріалах звітів про доброчинні пожертви (за 1838 – 1852 рр.) суто грошових надходжень виявлено досить мало. Рівень та обсяг доброчинної допомоги університетам та інститутам регулювався й контролювався з боку російської влади, насамперед – Міністерства народної освіти. Найбільші доброчинні пожертви претендували на відзначення жертводавців державними нагородами та титулами.

3. Відкриття в Києві університету св. Володимира стало підтвердженням сталих традицій доброчинності місцевих громад щодо підтримки ними сфери освіти. В університеті св. Володимира продовжилися традиції доброчинності, засновані в Кременецькому ліцеї на Волині – стипендіальні фондуші, вічні фондуші, пожертви за підпискою, доброчинні пансіони (конвікти) тощо. Різноманіття й величина доброчинних коштів, які вкладалися в розвиток Київського університету з боку заможних верств населення, свідчать про рівень доброчинності у середині XIX століття та увагу до неї з боку російського уряду й місцевої влади, яка виразилася в люстраційних процесах в системі доброчинності у сфері освіти України в цей період.

Перспективи подальших досліджень пов'язуються нами зі з'ясуванням моделі гімназійної благодійності в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття.

Література

1. Заштовт Л. Людвік Яновський і початок польських досліджень історії університетів Російської імперії / Л. Заштовт // Яновський Л. Харківський університет на початку свого існування. – Харків, 2003. – 334 с.
2. Иконников В. Русские университеты в связи с ходом общественного развития / В. Иконников // Вестник Европы. – 1876. – № 9. – С. 11.
3. Носалевич М. И. Материалы для истории студенчества Харьковского университета за 100 лет (1805 – 1905) / М. И. Носалевич. – СПб, 1906. – 118 с.
4. Разумовский В. И. К истории университетов и медицинских факультетов / В. И. Разумовский. – СПб, 1910. – 86 с.
5. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802 – 1902 / С. В. Рождественский. – СПб. : Издание Министерства народного просвещения, 1902. – 758 с.
6. Аврус А.И. История российских университетов : [очерки] / А. И. Аврус. – М. : Московский общественный научный фонд, 2001. – 85 с.
7. Яновський Л. Харківський університет на початку свого існування / Л. Яновський : монографія. – Харків : Фоліо, 2003. – 334 с.
8. Каразин Ф. Василий Назарович Каразин – основатель Харьковского университета / Ф. Каразин // Русская старина. – 1875. – № 2. – С. 329 – 338.
9. Тихий Н. Василий Назарович Каразин. Его жизнь и общественная деятельность. Учреждение Харьковского университета (1802—1804) / Н. Тихий // Киевская старина. – 1905. – № 2. – С. 263 – 301.
10. Świerczewski E. Z dziejów Uniwersytetu w Charkowie // Zdała od kraju: Wydawnictwo zbiorowe. / Wyd. St. Kasztelewicz i in. – Charków: Księgarnia Polska, 1916. – S. 12 – 20.
11. Роммель Х. Ф., фон. Спогади про моє життя та мій час / Східний інститут українознавства ім. Ковальських НАН України. – Харків : Майдан, 2001. – 236 с.
12. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета св. Владимира. / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1884. – 674 с.

13. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / [издание П. Н. Батюшкова]. – СПб, 1888. – 126 с.
14. Rolle M. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. – Lwów – Warszawa, 1923. – 134 s.
15. Truchim S. Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku. – Łodz, 1960. – 212 s.
16. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Д. Бовуа. – К. : ІН ТЕЛ, 1996. – 415 с.
17. О доставлении билета на пожертвованные на университет св. Владимира деньги 50 000 руб. ассигнациями. – Центральный державний історичний архів у м.Києві (ЦДІАУК), ф. 707, оп. 87, спр. 135, 1835 р. – 4 арк.
18. Ведомости о пожертвованиях, поступивших по Киевскому учебному округу. – ЦДІАУК, ф. 707, оп. 4, спр. 133, 1838 р. – 42 арк.

Seiko N. A.

The University Model of Charity in Ukraine (the first half of the 19th Century)

The article addresses the main characteristics of charity in the sphere of higher education in Ukraine through the example of establishing and development of Kharkiv and Kyiv universities in the first half of the 19th Century. The subject structure of charity support of the higher education is defined. The constancy of charity traditions from the side of local communities which support education on the university level is concluded. The particularities of the state support of charity in relation to universities from the side of communities and private charity providers are substantiated.

Key words: charity, university, charity support.

Відомості про автора

Сейко Наталія Андріївна – доктор педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та педагогічної майстерності Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2012

Прийнята до друку 28.09.2012